

3 Казус

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;
- 3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Yuqorida keltirib o'tilgan topshirig'imizda huquq normalari, ularning xarakterlari yuzasidan tahlil qilib chiqsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun quyidagi savollarga javob topishimiz lozim.

- 1 Dastlab norma tushunchasi haqida bilib olamiz.
- 2 Huquq normalarining qanday tasniflanishini bilib olamiz lozim
- 3 Ushbu kazusda berilgan moddalarning huquqiy tahlilini yuritamiz
- 4 Huquq normalarining bir biridan farqli tomonlari tahlil qilamiz.

Huquq normasi yaxlit bir tizimning eng kichik bo'lakchasi sifatida o'ziga xos jihatlar ham tegishlidir. Aslida "norma" so'zi lotincha bo'lib, u o'zbekchada "qoida", "namuna" ma'nolarini anglatadi. Har bir norma o'zida biron-bir xatti-harakat, xulq-atvor qoidasini, muayyan yurish-tu'rish modelini ifodalaydi, masalan: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 48-moddasiga binoan, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburlar, - bu huquqiy norma fuqarolarning amaldagi qonunchilikka nisbatan qanday hatti-harakat qilishi to'g'risidagi qoidalarni o'zida mustahkamlagan.

Jamiyatda normalarning ikki tizimi mavjud:

- texnikaviy;
- ijtimoiy.

Texnikaviy normalar "inson-mashina" munosabatlarini tartibga soladi. Ya'ni odiy tushuntirgan bo'lsak $\text{insn} + \text{texnika} = \text{texnikaviy normalar}$ majmuidir.

Ijtimoiy normalar-odamlar va ularning birlashmalari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi umumiy xulq-atvor qoidalari bo'lib, ular "inson-inson" munosabatlarini tartibga soladi. Ya'ni $\text{inson} + \text{inson} = \text{ijtimoiy normalar}$ majmuini tashkil qiladi.

Ijtimoiy normalar ham o'z ichiga guruhlariga bo'linadi :

- 1 Urf odat normalari
- 2 Diniy normalar
- 3 Korparativ normalar
- 4 Siyosiy normalar
- 5 Tashkiliy normalar
- 6 Ahloq normalari
- 7 Huquq normalari

Kabi turlarga bo'linadi va tavsif etiladi .

Axloq normalari – ezgulik va yovuzlik, qadr-qimmat, adolat va nohaqlik haqidagi axloqiy tushunchalarga mos ravishda jamiyatda o`rnatilgan xulq-atvor qoidalaridir.

Odat normalari – kishilarning ko`p marta takrorlanganligi uchun odatga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o`tib kelayotgan xulq-atvor qoidalaridir.

An`ana normalari-ilg`or an`analarni asrash munosabati bilan yuzaga kelgan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidasi.

Marosim normalari – kishilarning ma`lum rasm-rusmlarni bajarishdagi xulq-atvor qoidalaridir.

Siyosiy normalar – alohida shaxslar va siyosiy birlashmalarining hokimiyatga munosabati masalalarini tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari.

Huquq normalari-umummajburiy xulq-atvor qoidalari.

Axloq-kishining jamiyatdagi xulqini normativ tartibga soluvchi usullardan biridir. Axloq-ijtimoiy ong shakllaridan biri, shu bois butun ijtimoiy ong singari uning ham tuzilishi bir xil emas. Axloqning alohida xususiyati shundan iboratki, axloq normalariga amal qilish jamoatshilik fikri orqali ta`minlanadi. Huquq – ma`lum yuridik shakllar, ya`ni manbalarda-qonun, farmon, qaror va huquqda namoyon bo`luvchi ijtimoiy xulq-atvor qoidalarining qat`iy ifodalangan tizimidir. Axloq yozilmagan xulq-atvor qoidalari majmuidan, huquq normalari yozilgan xulq-atvor qoidalari yig`indisidan iborat. Axloq va huquq o`rtasidagi asosiy farq:¹

1) Huquq normalari davlat tomonidan belgilangan va ruxsat etilgan bo`ladi, axloq normalari esa davlatning yordamisiz o`z-o`zidan shakllanadi;

2) Huquq normalarida davlat irodasi, axloq normalarida esa jamoatchilik fikri ifodalanadi;

3) Huquq normalari davlatning majburlov kuchi bilan, axloq normalari esa jamoatshilik fikri orqali amalga oshiriladi;

4) Axloq normalari keng doirani, huquq normalari esa tor doirani qamrab oladi.

---

¹ Davlat va huquq nazariyasi Islomov . Toshkent 2007

5) Huquqda xulq-atvorni baholash mezonlari " qonuniy-noqonuniy", axloqda "halol-nohalol" deb qabul qilingan.

6) Huquq normalari aniq ko`rinishga ega.

Huquq normasi huquq mazmunining boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. SHu sababli unda, avvalambor, umuman huquq mazmunining asosiy xususiyatlari ifodalanadi. Huquq normalari ijtimoiy normalar sifatida kishilarning o'zaro munosabatlaridagi (ijtimoiy munosabatlardagi) xulq-atvor normalari jumlasiga kiradi.

Huquq normasi - davlat tomonidan belgilanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy yurish-turish qoidasi. Huquq normasi tegishli normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, huquq manbaining boshqa turlari shaklida namoyon bo'ladi. Huquq tarmoqlariga bog'liq holda ma'muriyhuquqiy, jinoiy-HUQUQIY huquq normalari, mehnat, ekologiya, xalqaro, konstitutsiyaviy, xo'jalik va huquqning boshqa tarmoqlariga oid huquq normalari farqlanadi. Amal qilish vaqtiga ko'ra, doimiy (rasmiy bekor qilingunga qadar amal qiladigan) va vaqtinchalik (faqat muayyan vaqt oralig'ida amalda bo'luvchi) Huquq normasi bo'ladi. Huquq normasi amal qilish hududiga qarab, umumiy va mahalliy normalarga bo'linadi, bunda birinchisi butun mamlakat hududida amal qilsa, ikkinchisiga kiradigan normalar ma'lum hududlarda amal qilishi mumkin. Huquq normasi sub'yektlariga qarab, umumiy va maxsus normalarga ajraladi, bunda birinchisi hamma huquq sub'yektlari uchun, ikkinchisi esa, aholining muayyan guruhi yoki aniq belgilangan doiradagi sub'yektlar (pensionerlar, nogironlar, ichki ishlar xodimlari va shahrik.) uchun taalluqli bo'ladi. Bularidan tashqari, Huquq normasini boshqa qator mezonlar asosida tasniflashlar ham mavjud.

Huquq normasi - bu umummajburiy xarakterdagi xatti-xarakat, xulq-atvor qoidasi bo'lib, u: - u yoki bu huquq sub'ektiga qay tarzda, qaysi yo'nalishda, kancha vaqt davomida va qaysi joyda harakat kilishi kerakligini ko'rsatadi; - alohida huquq sub'ekti uchun jamiyat nuqtai-nazaridan to'g'ri bo'lgan va shu bois, umummajburiy tusga ega bo'lgan xatti-harakat tarzini o'rnatadi; - hamma va har bir inson uchun teng va bir xil o'lchov sifatida maydonga chiqadi.

Huquq normalari bu huquq tiziminig eng asosiy, dastlabki tuzilishidir. Huquq normalari jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadigan barcha kishilari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy iunosabatlarni tartibga soluvchi turmush qoidalaridir. Masalan; O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining har bir moddasi huquqiy norma bo'lib, bular barcha

davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansador shahslar va fuqarolar uchun amal q'ilish majburiy bo'lgan normalardir.. Huquq normalari barcha aholi uchun umumiy va majburiydir. Bular doimiy qo'llaniladigan bo'lib, unda kishilar uchun bajarish shartlari, sub'yektlar o'rtasidagi taribga solinadiagan ijtimoiy munosabatlar, taraflarnig huquq va burchlari huquqbuzarliklar uchun jazo choralari belgilanadi

Huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega bo'lib, 3 qismdan iboratdir: gipoteza, dispozitsiya, sanksiya. Gipotezada Huquq normasida belgilanadigan qoida qanday sharoitda va holatda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Dispozitsiyada gipotezada ko'rsatilgan hollardagi munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari ifodalanadi. Sanksiya dispozitsiyada ko'rsa-tilgan qoidani buzgan shaxsga nisbatan davlat organi qo'llashi mumkin bo'lgan ta'sir chorasini belgilaydi. Konstitutsiyaviy normalar 3 qismdan emas, asosan gipoteza va dispo-zitsiyadan iborat bo'ladi. Jinoiy va ma'muriy javobgarlikni ko'zda tutuvchi normalar esa — asosan dispozitsiya va sanksiyadan iborat bo'ladi (mas, Jinoyat va ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslarning maxsus qismi normalari).

1. **Gipoteza** – huquq normasining tarkibiy qismi bo'lib, unda norma amal qila boshlaydigan, ijro etiladigan sharoitlar bayon etiladi. Masalan, sudning fuqarolik ishlari bo'yicha arizalarni qabul qilishni rad etishga asos bo'luvchi gipotezali huquq normalari: da'vogarning bahslarni qonunda belgilangan tartiblarga rioya etib, dastlab suddan tashqari hal etishi, ishning ushbu sudga dahldor emasligi, layoqatsiz shaxs tomonidan ariza berilishi.

2. **Dispozisiya** – huquq sub'yektining yuridik muhim ahamiyatga ega bo'lgan hatti-harakati mazmunini ochib beradigan huquq normasining tarkibiy qismi. Agar gipoteza hokimiyat ko'rsatmasini qo'llashga farmon bersa, dispozisiya o'zida yuridik normalarning asosini aks ettiradi.

3. **Sanksiya** – huquq normasini bajarmaganlik uchun davlat organlari qo'llaydigan majburlov chorasini. Uning turlari: hayfsan, jarima, ozodlikdan mahrum etish. Huquq normasi quyidagilarni belgilab beradi: 1) kim, nimani va qashon qilishi kerak-dispozisiya; 2) bu harakatni qaysi sharoitlarda amalga oshirish kerak-gipoteza; 3) huquq normasi bajarilmasligining oqibatlarini qanday – sanksiya.

29-modda.

Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan

belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir.

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo'lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin.²

Konstitutsiyamizga nazar soladigan bo'lsak moddalar vakolat beruvchi, majburlovchi va ta'qiqlovchi normalarga bo'lingan. quyidagi moddani tahlil qiladigan bo'lsak vakolat beruvchi normalar qatoriga qo'shishimiz mumkin. Ushbu moddada har bir shaxsga nisbatan e'tiqod erkinligiga tanlash vakolati berilgan va shu bilan bir qatorda moddaning keying qismida taqqiqlovchi norma sifatida e'tirof etiladi yani konstitutsiyaviy tuzumga qarshi hatti harakatlarni cheklash va ta'qiq qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki ushbu moddamizda ham vakolat beruvchi ham ta'qiqlovchi normani o'zida aks ettirgan.

51-modda.

Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdirlar.

Ushbu moddani tahlil qiladigan bo'lsak majburlovchi huquq normalari sirasiga kiritishimiz mumkin. Nimagaki soliqlarni to'lash va mahalliy to'lovlarni o'z vaqtida to'lash majburiy hisoblanadi va bevosita qonun bilan belgilab qo'yilgan va o'zida ijobiy xarakterni ifoda etgan hisoblanadi.

58-modda

Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi. Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.

3

Bu moddani tahlil qiladigan bo'lsak bu moddamizda ham ikki xil huquq normasi xususiyatini ko'rishimiz mumkin. Moddaning dastlabki qismida vakolat beruvchi xususiyat namoyon bo'ladi yani davlat jamoat birlashmalariga huquqiy imkoniyatlarni yaratib berilgani hamda ularni himoya qilib huquqiy kafolat berganini hamda keying qismida esa davlat organlari hamda mansabdor shaxslar ustidan nazorat o'rnatish maqsadida ularning aralashuviga yo'l qo'yilmagan yani ta'qiq qo'llanilgan.

---

² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y

³ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y

Huquqiy normalarning farqli jihatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak vakolat beruvchi normalar subyektlariga o'zlarida ko'zda tutilgan ijobiy harakatlar huquqini beradi, majburlovchi normalar esa ma'lum bir ijobiy harakatlarni bajarish majburiyatini yuklaydi. Taqiqlovchi normalar esa o'zida ko'rsatilgan xulq atvorni, agar u qonunan yo'li bilan huquqbuzarlik deb topilgan bo'lsa, taqiqlaydi. Bular yana bir biridan nima qilish mumkin? nima qilish kerak? nima qilish kerak emas? kabi so'roqlarga javob bo'lishi orqali ham bir biridan farq qiladi.

Vakolat beruvchi dispozitsiyalarda huquq sub'ektlarining hoxish-irodasi bilangina amalga oshadigan qoida mustahkamlab qo'yiladi. Masalan, shaxs siyosiy partiyalarga a'zo bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Majburiyat yuklovchi dispozitsiyada mustahkamlangan qoidani sub'ekt o'z xohishidan qat'i nazar bajarishi kerak. Masalan, soliq to'lash majburiyati. Man etuvchi dispozitsiyada yo'l qo'yilmaydigan, man etilgan xatti-harakat (yoki harakatsizlik) mustahkamlanib, sub'ekt uni sodir etishdan o'zini tiyishi kerak. Bunga misol qilib, Jinoyat Kodeksining maxsus qismida mustahkamlangan qilmishlarni huquq sub'ektlari sodir etishdan o'zlarini tiyishlari kerakligini keltirish mumkin. Sanksiya huquq normasining bir qismi (yakuniy) bo'lib, unda dispozitsiyada ko'rsatilgan galablarni bajarmaganlik (yoki tegishlidarajada bajarmaganlik) uchun berilishi mumkin bo'lgan ta'sir chorasi, jumladan, jazoning yoki tavsiya etilgan harakatni sodir etganlik uchun rag'batlantirishning turi va o'lchovi ifodalangan bo'ladi.

Bizga berilgan topshiriq yuzasidan huquqiy xulosaga kelsak jamiyatimizdagi barcha qonunlar huquq normalari asosida tasnif qilinganda yuqoridagi uch guruhdan bittasiga mansubligini ko'rishimiz mumkin. Huquq normalari inson hayotini yaxshilash bir inson manfaati tufayli yana bir boshqa shaxsning manfaati buzulishini oldini oladi jamiyatdagi tenglikni taminlaydi va o'zida ijobiy holatlarni aks ettiradi. Huquq normalari jamiyatning iqtisodiy tuzilishi bilan belgilanadigan barcha kishilari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi turmush qoidalari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining har bir moddasi huquqiy norma bo'lib, bular barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun amal qilish majburiy bo'lgan normalardir. Huquqning shakllanishi va amalga oshirilish jarayoni, qonunlar, barcha yuridik tushunchalar va tuzilishlar, hatto nazariya ham o'z zaminida bevosita yoki bilvosita huquq normasiga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Toshkent, O'zbekiston 2018y
2. Davlat va huquq nazariyasi Islomov . Toshkent 2007
3. Odil Qoriyev Darslik Toshkent 2012
4. Odilqoriyev Hojimurod To'xtamurodovich O'zbekiston Respublikasi qonun chiqarish jarayoni T., "O'zbekiston" 1995 yil
- 5 Davlat va huquq asoslari Odilqoriyev

Internet ma'lumotlari

- 1) <http://www.lex.uz>
- 2) <http://www.norma.uz>
- 3) <http://www.gov.uz>
- 4) Wikipediya